

СПРАВЕДЛИВІСТЬ І ПРАВО: ВИТОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Прилипко С.М.,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії та історії держави і права
«Університет економіки та права «КРОК»
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, Україна, 03113
e-mail: PrylipkoS@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9763-0719>

Долянська І.М.,

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
«Університет економіки та права «КРОК»,
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, Україна, 03113
e-mail: DolianovskaIM@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1606-7096>

JUSTICE AND LAW: THE ORIGINS AND FORMATION OF LEGAL RESPONSIBILITY

Prylipko S.M.,

Doctor of Law, Professor,
Head of the Department of Theory and History of State and Law
«KROK» University
Kyiv, Tabirna St., 30-32, Ukraine, 03113
e-mail: PrylipkoS@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9763-0719>

Dolianovska I.M.,

Ph.D. in Law,
Associate Professor of Department of the State Legal Disciplines
«KROK» University
Kyiv, Tabirna St., 30-32, Ukraine, 03113
e-mail: DolianovskaIM@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1606-7096>

Анотація. У статті здійснено дослідження еволюції інституту юридичної відповідальності як фундаментальної категорії сучасної системи права в історико-правовому аспекті. Проаналізовано розвиток уявлень про юридичну відповідальність від давніх цивілізацій; висвітлено трансформацію її філософських, моральних, релігійних та правових засад. Особлива увага приділяється античним мислителям (Демокрит, Софокл, Сократ, Платон, Арістотель), які розглядали відповідальність як внутрішню якість особи, її свідомий вибір та взаємодію індивіда і суспільства, закладаючи морально-правові критерії оцінки поведінки людини.

Досліджено формування римської юриспруденції, виділення права як автономної науки, а також підхід до юридичної відповідальності на основі раціоналізму та принципів справедливості. Проаналізовано вплив християнської теології у Середньовіччі, коли поняття відповідальності формувалося через релігійні норми й моральні обмеження, а також Реформації та гуманістичних ідей Відродження, що сприяли відновленню концепції індивідуальної свободи дій та персональної відповідальності перед законом і суспільством. Особливу увагу приділено розвитку юридичної думки в епоху Нового часу та Просвітництва, внеску таких мислителів, як Т. Гоббс, Дж. Локк, Г. Гроцій, Ч. Беккарія, Ж.-Ж. Руссо, у формування принципів доцільності, співрозмірності, законності та гуманізму в юридичній відповідальності. Розглянуто

становлення посткласичного правознавства та позитивістської доктрини в працях І. Бенґама, Г. Кельзена та Дж. Мілля, які визначили юридичну відповідальність як обов'язкову реакцію на порушення правових норм, пов'язану зі свободою вибору поведінки особи та пропорційністю покарання.

У статті простежено формування принципів юридичної відповідальності у зв'язку з розвитком теорії держави і права, а саме взаємозв'язок свободи дії особи та правових обмежень, дієвості правосуддя у визначенні меж відповідальності, співвідношення моральних та правових критеріїв, а також історичну трансформацію підходів до інституту відповідальності від морально-релігійного до правового розуміння. Підкреслюється, що юридична відповідальність є ключовим механізмом забезпечення верховенства закону та стабільного функціонування правової системи, що об'єднує всі сфери суспільних відносин.

Ключові слова: юридична відповідальність, справедливість, верховенство права, право, законність.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 13.

Abstract. The article studies the evolution of the institution of legal responsibility as a fundamental category of the modern legal system in a historical and legal aspect. The development of ideas about legal responsibility from ancient civilizations to the present day is analyzed, the transformation of its philosophical, moral, religious and legal foundations is highlighted. Special attention is paid to ancient thinkers (Democritus, Sophocles, Socrates, Plato, Aristotle), who considered responsibility as an internal quality of a person, its conscious choice and the interaction of the individual and society, establishing moral and legal criteria for assessing human behavior. The formation of Roman jurisprudence, the isolation of law as an autonomous science, as well as an approach to legal responsibility based on rationalism and the principles of justice are investigated. The influence of Christian theology in the Middle Ages, when the concept of responsibility was formed through religious norms and moral restrictions, as well as the Reformation and humanistic ideas of the Renaissance, which contributed to the restoration of the concept of individual freedom of action and personal responsibility before the law and society, is analyzed. Particular attention is paid to the development of legal thought in the era of Modern Times and the Enlightenment, the contribution of such thinkers as T. Hobbes, J. Locke, G. Grotius, C. Beccaria, J.-J. Rousseau, to the formation of the principles of expediency, proportionality, legality and humanism in legal responsibility. The formation of post-classical jurisprudence and positivist doctrine in the works of I. Bentham, G. Kelsen and J. Mill, who defined legal responsibility as a mandatory reaction to a violation of legal norms, associated with the freedom of choice of a person's behavior and the proportionality of punishment, is considered.

The article traces the formation of the principles of legal responsibility in connection with the development of the theory of state and law, namely the relationship between the freedom of action of an individual and legal restrictions, the effectiveness of justice in determining the limits of responsibility, the correlation of moral and legal criteria, as well as the historical transformation of approaches to the institution of responsibility from a moral-religious to a legal understanding. It is emphasized that legal responsibility is a key mechanism for ensuring the rule of law and the stable functioning of the legal system, which unites all spheres of social relations.

Key words: legal responsibility, justice, rule of law, law, legality.

Formulas: 0, fi g.: 0, tabl.: 0, bibl.: 13.

Постановка проблеми. Інститут юридичної відповідальності є одним із фундаментальних інститутів сучасної правової системи, оскільки пронизує всі сфери суспільних відносин. Важко уявити верховенство права без його належного функціонування. Поєднання норм юридичної відповідальності служить своєрідним захисним механізмом для всієї системи права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми становлення та розвитку інституту юридичної відповідальності в історико-правовому вимірі стали предметом уваги багатьох дослідників. Зокрема, питання генези норм відповідальності та еволюції санкцій у різні історичні періоди розглядали у своїх працях А.В. Андрушко, І.А. Мацелюх, Л.

Білецький, С.В. Клименко, П. Берзін та інші науковці-правники. Вони проаналізували розвиток законодавства, що регулювало злочини проти особистої свободи, систему покарань у пам'ятках давнього права, а також вплив європейських правових традицій на формування українського законодавства. Звернення значної кількості авторів до історико-правових аспектів правової відповідальності засвідчує актуальність цієї тематики, її важливе значення для розуміння сучасних правових підходів і потребу подальших наукових досліджень у цьому напрямку.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. У сучасному науково-правовому дискурсі інститут юридичної відповідальності нерідко залишається поза належною увагою. У більшості навчальних

та монографічних праць його аналіз здійснюється переважно в контексті окремих галузей права, що звужує його загальнотеоретичне розуміння.

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у науковій розвідці еволюції інституту юридичної відповідальності та дослідженні етапів формування теоретичних підходів до його розуміння від античності до посткласичного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток інституту юридичної відповідальності відображається в еволюції поглядів на цю концепцію та її роль у суспільстві. Протягом історії юридична відповідальність зазнавала змін, як у своїй філософській основі, так і у своєму практичному застосуванні.

Віддавні часів до середини XX століття. У багатьох античних та середньовічних цивілізаціях юридична відповідальність часто спиралася на релігійні та моральні норми. Винагорода або покарання за порушення правил визначалися надприродною силою або волею богів. Протягом раннього періоду правової історії ідеї щодо формування систематичних правил і санкцій для вирішення конфліктів з'являлися, але інститут юридичної відповідальності не був розвинутий у сучасному розумінні.

У цьому контексті слід погодитись з поглядом А.О. Осауленка, що виникнення ідей про юридичну відповідальність сягає часів Античної Греції [1, с. 12]. Праці Демокріта, Софокла, Сократа, Платона, Арістотеля та інших мислителів, наводять на думку, що дані мислителі розуміли відповідальність як через призму відносин держави, людини та суспільства загалом.

Зокрема Демокріт вважав відповідальність внутрішньою якістю людини та зовнішнім впливом суспільств на її волю [2, с. 11]. У свою чергу Софокл вказував, що виникненню відповідальності передував переворот суспільної свідомості.

Отже, з'являються дві концепції виникнення відповідальності:

- перша виражається в тому, що вчинки людей призводять зрештою до негативного або позитивного результату, що не залежать від її намірів,

- друга характеризується тим, що відповідальність є пов'язаною зі свідомим вибором поведінки людини.

Не менш важливого значення для дослідження генезу поняття юридичної відповідальності є розуміння античними мислителями співвідношення поведінки людини та реакції на неї з боку суспільства і держави.

Так, Сократ говорив, що ніхто не може залишитися безкарним за свої проступки [3, с. 315]. Мислитель пояснював це тим, що кожному проступку людини варто надати моральну оцінку [3, с. 308]. Водночас Арістотель вказував на те, що доброзичливість людини виражається у вмінні володарювати та бути підвладним [4, с. 452].

Як зазначає Терещук М.М., виникає морально-правовий критерій оцінки поведінки людей, в основі якого лежать закон і справедливість як основа існування суспільства. Дану концепцію підтримав Арістотель, який розрізняв дві необхідні риси в поведінці людини: відрізнити добро від зла та вчиняти дії відповідно до морально-правових принципів [5, с. 59]. Звідси виходить, що філософи Стародавньої Греції здійснили спробу зрозуміти термін «відповідальність» через призму морально-етичних норм, що діяли в суспільстві.

Наступного розвитку дослідження проблем відповідальності набуло в епоху Стародавнього Риму. Як вказував А.О. Осауленко, на відміну від Стародавньої Греції, розуміння відповідальності в Римі було іншим, оскільки ідея справедливості, на думку римських філософів, була згубною і людина повинна творити благо заради себе [1, с. 15].

Проблема феномену відповідальності в епоху Стародавнього Риму розглядалася у працях видатних мислителів того часу, таких як Цицерон, Ульпіан, Павел, Помпоній та ін.

Характерною рисою даного періоду було виділення юриспруденції як окремої науки від філософії. Так, Цицерон розглядав відповідальність як взаємозв'язок суспільства та особи, які пов'язані між собою взаємним впливом [6, с. 232]. Римський період розвитку думки про

відповідальність характеризується перш за все встановленням юридичної науки та розумінням відповідальності з позицій раціоналізму, а не філософії.

Виникнення божественної концепції розуміння держави і права пов'язується з поширенням християнства. В епоху Середньовіччя значний вплив на право мала християнська ідея буття. Розуміння відповідальності в даний період є пов'язаним із теологічними поглядами Августина Блаженного, Ф. Аквінського, М. Падуанського та ін. А.О. Осауленко з цього приводу вказує, що мірою можливої поведінки людини того часу були релігійні норми [1, с. 13].

Отже, в епоху Середньовіччя людина обмежувалася свободою в любові до Бога, тому це знайшло свій прояв у гіпертрофованому розумінні відповідальності [7, с. 31].

В епоху Відродження відповідальність розумілась як наслідок свободи дій індивіда. Головною ідеєю Реформації стала індивідуальна відповідальність людини перед Богом. Дану проблему досліджували М. Лютер, Ж. Кальвін. Головною ідеєю іншого розуміння відповідальності стало поєднання принципів гуманізму з релігійними нормами [8, с. 59].

Таким чином, була відкинута ідея тотальної відповідальності людини на основі релігійних норм, відбулося повернення до античного розуміння відповідальності, заснованої на категорії справедливості та посилювались ідеї гуманізму.

Виникнення буржуазного ладу дало поштовх до створення плюралістичного розуміння відповідальності. У цей час з'являються праці видатних учених Нового часу та Просвітництва, зокрема: Т. Гоббса, Дж. Локка, Б. Спінози, Ж.-Ж. Руссо та ін. Теоретична база юридичного осмислення категорії відповідальності з'являлась у працях Г. Гроція. Мислитель вказує, що при притягненні особи до відповідальності слід врахувати головні моменти:

- 1) мета покарання за вчинене правопорушення має реалізуватися на підставі природного права;
- 2) покарання має відповідати ступеню вини.

Наступні розробки теоретичної моделі юридичної відповідальності розвивалися в напрямку визначення її принципів: доцільності, співрозмірності, законності, гуманізму.

Ч. Беккарія ввів принцип гуманізму, що мав проявитися у скасуванні смертної кари та застосуванні менш суворих покарань до правопорушників [9, с. 67].

Епохи Нового часу та Просвітництва залишили значний внесок у розуміння юридичної відповідальності та виокремлення її принципів.

Кінець XVIII – початок XIX ст. характеризується остаточним формуванням юриспруденції як окремої науки. Саме це дало поштовх до формування вченими юридичних понять, а також розкриття їх ознак і принципів.

Чималий внесок у цей період в осмислення юридичної відповідальності зробили німецькі філософи – І. Кант, Г. Гегель, Л. Фейєрбах та ін. Зокрема І. Кант розвиває ідею взаємної відповідальності держави та особи як основи правової держави. Філософ бачить межу юридичної відповідальності в реалізації права потерпілої сторони від дій правопорушника на відплату, яка здійснюється виключно в межах правосуддя, яке й визначає міру покарання [10, с. 135].

Г. Гегель розумів юридичну відповідальність як усвідомлення особою своєї поведінки. При цьому філософ наголошував, що поведінка людини може вважатися протиправною виключно у випадку, якщо це передбачено законом, або іншим критерієм, що встановлює норму правопорядку, та якому суперечать дії суб'єкта. Окрім цього, Л. Фейєрбахом вперше була обґрунтована теоретична конструкція категорії «відповідальність» [11, с. 10].

Отже, представники німецької ідеалістичної школи зосереджували увагу на співвідношенні свободи волевиявлення особи та її відповідальності, здійснивши поступ до розуміння відповідальності як правової, а не лише моральної категорії. Посткласичний підхід до трактування юридичної відповідальності послідовно відображений у працях І. Бентама, Дж. Міля, Р.

Спенсера, Г. Кельзена, Ф. Енгельса та інших дослідників. І. Бенґама справедливо вважають засновником юридичного позитивізму, який заперечує існування будь-якого права поза межами позитивного. У своїх працях він сформулював концепцію юридичної відповідальності як універсальної мети законодавства, центральною ідеєю якої є забезпечення «пропорції між покаранням і злочином» та визначення умов, що можуть виключати або пом'якшувати відповідальність. [12, с. 214]. Іншим представником позитивістського напрямку був Г. Кельзен. Він розумів юридичну відповідальність як обов'язок поводитися певним чином, якщо протилежну поведінку зумовлює акт примусу [13, с.177].

Важливим здобутком юридичної науки стало введення Дж. Міллем терміна «відповідальність» у його ретроспективному значенні – як покарання за вчинене правопорушення. Це дає підстави стверджувати, що для правових ідей посткласичного періоду характерним було тлумачення юридичної відповідальності у нерозривному зв'язку зі свободою вибору поведінки особи.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави стверджувати, що інститут юридичної відповідальності пройшов тривалий і складний шлях історичного становлення, у межах якого поступово формувалися його філософські, моральні та правові засади. Еволюція цього інституту тісно пов'язана зі зміною уявлень про людину, суспільство, державу та їх взаємодію, а також зі зміною домінантних світоглядних і правових доктрин кожної історичної епохи.

В античний період закладено фундаментальні ідеї щодо співвідношення свободи волі, моральних норм і суспільної реакції на людські вчинки. Мислителі Давньої Греції вперше здійснили спробу пояснити відповідальність через внутрішній вибір особи

та етичну оцінку поведінки. Стародавній Рим зробив наступний крок – від філософського осмислення до раціоналістичного та правового підходу, що заклав підвалини для розвитку юридичної науки. Середньовічний період характеризувався домінуванням релігійно-теологічних уявлень, у межах яких відповідальність тлумачилася як моральний та духовний обов'язок перед Богом. Епоха Відродження та Реформації повернула увагу до людини як автономної особистості, підсилюючи ідеї свободи вибору й гуманізму, що сприяло поступовому звільненню юридичної відповідальності від абсолютного релігійного впливу. У Новий час та епоху Просвітництва сформувалися раціональні підходи до визначення сутності юридичної відповідальності та її принципів: законності, гуманізму, доцільності, співрозмірності. Філософи та юристи цього періоду заклали теоретичну базу, яка стала основою сучасного розуміння відповідальності як правової категорії.

Подальший розвиток інституту юридичної відповідальності у XIX-XX ст. відбувався у межах становлення юридичної науки як самостійної дисципліни та розвитку позитивістських концепцій, які надали відповідальності чітко нормативного змісту. Представники посткласичного напрямку остаточно закріпили розуміння відповідальності у зв'язку зі свободою вибору поведінки та правовими наслідками її порушення. Інститут юридичної відповідальності сформувався як результат багатовікової еволюції, що поєднала філософсько-етичні, релігійно-моральні та юридичні підходи. У сучасному праворозумінні юридична відповідальність виступає фундаментальним інструментом забезпечення правопорядку, реалізації принципу верховенства права та гармонізації взаємин між особою, суспільством і державою.

Література:

1. Осауленко А. О. Нормативна конструкція ретроспективної юридичної відповідальності в публічному праві сучасної України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 18 с.
2. Грабович Т. А. Генеза концепцій міжнародної відповідальності держав. *Правова держава*. 2020. С. 55–61.
3. Іванчук Н. В. Взаємна відповідальність особи і держави в контексті розбудови сучасної Української держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 20 с.

4. Тацій В. Я., Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д. Історія держави і права України : підручник : у 2 т. Т. 1. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 368 с.
5. Джуган В. О. Інститут юридичної відповідальності як елемент системи права: погляди сучасних науковців. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 3. С. 56–61.
6. Теорія держави і права : навчальний посібник / С. К. Бостан, С. Д. Гусарев, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : Академія, 2013. 348 с.
7. Романинець М. Р. Генеза ідеї відповідальності в праві : філософсько-правовий вимір : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2012. 195 с.
8. Загальна теорія права : підручник / О. В. Петришин, В. В. Лемак, С. І. Максимов та ін. Харків : Право, 2020. 568 с.
9. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія : монографія / за заг. ред. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2014. 448 с.
10. Бєлая Л. В. Удосконалення інституту юридичної відповідальності як фактор формування демократичної, соціальної, правової держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 23 с.
11. Чепульченко Т. О. Соціальна відповідальність: поняття та сутність. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2010. № 1(5). С. 137–142.
12. Загальна теорія держави і права : підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
13. Кельзен Г. Чисте правознавство. З дод. «Проблема справедливості». Київ, 2004. 495с.

References:

1. Osaulenko, A. O. (2007). *Normatyvna konstrukttsiia retrospektyvnoi yurydychnoi vidpovidalnosti v publichnomu pravi suchasnoi Ukrainy* [Normative construction of retrospective legal responsibility in the public law of modern Ukraine] (Author's abstract of PhD dissertation). Kyiv [in Ukrainian].
2. Hrabovych, T. A. (2020). *Heneza kontseptsii mizhnarodnoi vidpovidalnosti derzhav* [Genesis of the concepts of international responsibility of states]. *Pravova derzhava*, 55–61 [in Ukrainian].
3. Ivanchuk, N. V. (2007). *Vzaiemna vidpovidalnist osoby i derzhavy v konteksti rozbudovy suchasnoi Ukrainiskoi derzhavy* [Mutual responsibility of the individual and the state in the context of building the modern Ukrainian state] (Author's abstract of PhD dissertation). Kyiv [in Ukrainian].
4. Tatsii, V. Ya., Rohozhyn, A. Y., & Honcharenko, V. D. (2003). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy*. Tom 1 [History of the state and law of Ukraine. Vol. 1]. Kyiv: Vydavnychi Dim "In Yure" [in Ukrainian].
5. Dzhuhan, V. O. (2016). *Instytut yurydychnoi vidpovidalnosti yak element systemy prava: pohliady suchasnykh naukovtsiv* [The institute of legal responsibility as an element of the legal system: views of modern scholars]. *Visegrad Journal on Human Rights*, 3, 56–61 [in Ukrainian].
6. Bostan, S. K., Husariev, S. D., Parkhomenko, N. M., et al. (2013). *Teoriia derzhavy i prava* [Theory of the state and law]. Kyiv: Akademiia [in Ukrainian].
7. Romanynets, M. R. (2012). *Heneza idei vidpovidalnosti v pravi: filosofsko-pravovyi vymir* [Genesis of the idea of responsibility in law: philosophical and legal dimension] (PhD dissertation). Lviv [in Ukrainian].
8. Petryshyn, O. V., Lemak, V. V., Maksymov, S. I., et al. (2020). *Zahalna teoriia prava* [General theory of law]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
9. Bezklubyi, I. (Ed.). (2014). *Vidpovidalnist u pravi: filosofii, istoriia, teoriia* [Responsibility in law: philosophy, history, theory]. Kyiv: Hramota [in Ukrainian].
10. Bielaya, L. V. (2009). *Udoskonalennia instytutu yurydychnoi vidpovidalnosti yak faktor formuvannia demokratychnoi, sotsialnoi, pravovoi derzhavy* [Improving the institute of legal responsibility as a factor in forming a democratic, social, rule-of-law state] (Author's abstract of PhD dissertation). Kyiv [in Ukrainian].
11. Chepulchenko, T. O. (2010). *Sotsialna vidpovidalnist: poniattia ta sutnist* [Social responsibility: concept and essence]. *Visnyk NTUU "KPI". Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo*, 1(5), 137–142 [in Ukrainian].
12. Tsvik, M. V., Petryshyn, O. V., Avramenko, L. V., et al. (2009). *Zahalna teoriia derzhavy i prava* [General theory of state and law]. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
13. Kelsen, H. (2004). *Chyste pravoznavstvo. Z dodatkom "Problema spravedlyvosti"* [Pure Theory of Law. With the supplement "The Problem of Justice"]. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до друку 17 жовтня 2025 року